

119871

TARTIŞMALI İLMÎ TOPLANTILAR DİZİSİ: 34

KUR'ÂN ve TEFSİR ARAŞTIRMALARI II

Prof. Dr. Mustafa UZUN Doç. Dr. Zülfikar TÜCCAR
Yrd. Doç. Dr. M. Nuri UYGUN Dr. Casim AVCI
Prof. Dr. İsmail YİĞİT Dr. Tahsin GÖRGÜN
Dr. Mustafa SİNANOĞLU Doç. Dr. Hüseyin SARIOĞLU
Doç. Dr. İlhan KUTLUER Prof. Dr. Mustafa ÇAĞIRICI
Prof. Dr. Ali Selçuk BİRİCİK Prof. Dr. Sabri ORMAN
Prof. Dr. Fevzi SAMUK Prof. Dr. Ahmet Yüksel ÖZEMRE

ENSAR NEŞRİYAT : 67
İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI
Tartışmah İlmî Toplantılar Dizisi: 34

Tebliğlerin,
bilim ve dil bakımından sorumluluğu
tebliğ sahiplerine aittir.

Editör:
Prof. Dr. Bedreddin ÇETİNER

Yayına Hazırlayanlar:
Dr. İsmail KURT
Seyid Ali TÜZ

Dizgi:
Selahattin Uslucan

Baskı:
Step Ajans

KUR'ÂN ve MEDENİYET TARİHİ

Dr. Casim AVCI
İSAM

Bu tebliğde Kur'ân-ı Kerîm'in medeniyet tarihine bakışı ve medeniyet tarihindeki yeri ile ilgili bazı hususlar dile getirilmeye çalışılacaktır. Her şeyden önce medeniyet kavramının yeni olduğunu belirtmek gerekir. XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında Batı toplumunun ulaştığı maddî ve manevî seviyeyi ifade eden Fransızca "civilisation" kelimesine karşılık Osmanlı'da XIX. yüzyılın ortalarında Arapça şehir anlamına gelen "medîne" kelimesinden hareketle medeniyet kavramı kullanılmaya başlanmıştır.

Ortaya çıkışından bu yana medeniyet kavramının çeşitli tarifleri yapılmıştır. Medeniyet bir hayat tarzı; insanın maddî ve manevî eserlerinin bütünü; insanlığın ahlâk, fikir, teknik ve sosyal bakımdan ilerlemesi; insan, hayat ve kâinat arasındaki etkileşimin ürünü ve akli, ahlâkî, maddî, ruhî, dinî ve dünyevî değerler manzumesi şeklinde tarif edilir.¹ Şu halde medeniyetin

1 Medeniyet kavramının ortaya çıkışı ve farklı tanımları için bkz. Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir 1992, s. 72; M. Orhan Okay, *Kültür ve Edebiyatımızdan*, Ankara 1991, s. 7-9; Erdoğan Pazarbaşı, *Kur'ân ve Medeniyet (Doğuşu, Gelişimi ve Çöküşü)*, İstanbul 1996, s. 18.

Fernand Braudel *Uygurlıkların Grameri* adlı eserine, "Keşke mümkün olsaydı da bir doğru parçasını, bir üçgeni, kimyasal bir cismi tanımladığımız gibi uygarlık kelimesini de açık ve basit bir şekilde tanımlayabilseydik" cümlesiyle başlar. (*Uygurlıkların Grameri*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1996, s. 27). Daha sonra uygarlık (civilisation) kelimesinin ortaya çıkışı ve anlam bakımından çeşitli dönemlerde geçirdiği safhalardan bahseder. Braudel'e göre uygarlık kavramı, en azından ikilidir; hem manevî hem de maddî değerleri işaret etmektedir. Ona göre uygarlık, tarih dahil bütün insan bilimlerinin bir araya getirilip alanı aydınlatmaları halinde tanımlanabilir. Uygurlıklar mekânlardır: Uygurluktan söz etmek mekânlardan, topraklardan, engebelerden, bitki örtüsülerinden, hayvan türlerinden, hazır veya kazanılmış avantajlardan söz etmek olacaktır. Uygurlıklar toplumlardır:

bir dünya görüşünü, bir hayat anlayışını veya bu anlayış etrafında oluşmuş maddî ve manevî değerler taşıyan yapıyı ifade ettiği görülmektedir. Burada işaret edilen tanımlamaya yönelik farklılıkların yanı sıra medeniyet ve medeniyet tarihi ifadeleri müstakil olarak veya belirli bir toplum, coğrafya, din ya da din mensuplarına izafetle kullanılmaktadır. Mısır medeniyeti, Yunan medeniyeti, İslâm medeniyeti vs.

Medeniyet diğer birçok kavramla bağlantılı olarak da ele alınmaktadır. Umran, hadâre, kültür, terakki, teknik, sanayileşme, kalkınma vs. bunlar arasındadır.²

Medeniyet tarih felsefesi, sosyoloji ve antropoloji gibi disiplinlerin ilgi alanına girmekte ve çeşitli açılardan incelenmektedir. Burada konu, Kur'ân merkezli olarak medeniyet tarihi bağlamında ele alınacaktır. Zaman ve mekân boyutuyla evrensel olup zengin anlamlar ihtiva eden Kur'ân'ın yine uzun bir tarih ve geniş coğrafyayı ilgilendiren medeniyet tarihiyle alâkasını bütün yönleriyle ortaya koymanın bir tebliğ çerçevesinde mümkün olmadığı dikkate alınarak bu tebliğde bazı temel noktalar belirtilecektir. Kur'ân'ın medeniyet tarihiyle iki ana noktada ilgisi bulunmaktadır:

a) Kur'ân indirildiği dönemden önceki bazı toplum ve medeniyetlerden bahsetmiş ve değerlendirmeye tabi tutmuştur.

b) Getirdiği mesajı, ferdf ve toplumsal ilkeleriyle İslâm medeniyetinin temel kaynağını teşkil etmiştir.

Toplum uygarlıktan asla ayrılamaz. Kültürler ile uygarlıklar arasındaki bu farklılıklar içindeki en güçlü dış işaret, hiç kuşkusuz kentlerin varlığı veya yokluğudur. Uygarlıklar ekonomilerdir: Her toplum, her uygarlık ekonomik, teknolojik ve nüfussal verilere bağımlıdır. Uygarlıklar ortak zihniyetlerdir: Ortak ruh hali, bilinçlenme, zihniyet veya zihinsel alet kutusu. Uygarlıkların kalbinde, zihniyet alanında onların hem geçmişi hem de şimdisi olan din en güçlü hattı meydana getirir (Braudel, *Uygarlıkların Grameri*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1996, s. 33 vd.).

Medeniyeti kültürel yaratmayı harekete geçiren sosyal bir düzen olarak tanımlayan Will Durant, medeniyetin dört unsurdan oluştuğunu belirtir: Ekonomik şartlar, siyasî düzen, ahlakî gelenekler, bilgi ve güzel sanatlar (Will Durant, *Medeniyetin Temelleri*, Çev. Nejat Muallimoğlu, İstanbul 1996, s. 13).

- 2 Medeniyetin başta kültür olmak üzere diğer kavramlarla ilgisi hakkında şu eserlere bakılabilir: Ziya Gökalp, *Hars ve Medeniyet*, Hazırlayan: Yağın Toker, İstanbul 1995, s. 19, 32; Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul 1987, s. 34 vd.; Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, İstanbul 1998, s. 93 vd.; Bozkurt Güvenç, *Kültürün abc'si*, İstanbul 1997, s. 97; İbrahim Canan, *Hangi Medeniyet, Kültür, Dünya*, İstanbul 1996, s. 15-32; Pazarbaşı, s. 19-30.

Kur'ân'da Genel Olarak İnsan ve Medeniyet³

Medeniyetin temel unsurlarını bir yerleşim yeri ve toplumun oluşturduğu görülmektedir. Kur'ân'da yerleşim yeri için medîne (ç. medain)⁴, karye (ç. kurâ)⁵, beled/belde (ç. bilâd)⁶, mesken (ç. Mesâkin)⁷, dâr (ç. diyâr)⁸ ve arz⁹, toplum için ise kavm¹⁰ ve ümmet (ç. ümem)¹¹ gibi kavramlar kullanılır¹². Bunlardan medîne ondört yerde, çoğulu medâin ise üç yerde geçer.¹³ Peygamberlerin gönderildiği yerler hakkında kullanılan karye ve çoğulu olan kurâ kelimesi kasaba, şehir, memleket gibi insanların toplu halde yaşadıkları yerleşim birimlerini, bazan da buralarda yaşayan toplumu ifade etmekte ve toplam 56 yerde geçmektedir¹⁴. Kavm kelimesi 383¹⁵, ümmet ise çoğulu ile birlikte toplam 64 yerde¹⁶ zikredilmektedir.

Medeniyet toplu, dolayısıyla insanla ilgilidir. Diğer bir ifadeyle medeniyeti kuran ve ona şekil veren insandır. Siyaset felsefecileri tarafından da öteden beri vurgulandığı gibi insan sosyal bir varlıktır. Bu husus "el-İnsânu

3 Kur'ân'da medeniyet ve Kur'ân'ın geçmiş medeniyetlere bakışı konusu Erdoğan Pazarbaşı tarafından yukarıda zikredilen eserinde geniş bir şekilde incelenmiştir. Ayrıca İmadüddin Halil eserinin önemli bir bölümünü bu konuya ayırmıştır (*İslâm'ın Tarih Yorumu*, Çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul 1988, s. 165-320).

4 Yâsîn 36/20. Ayrıca bk. El-A'raf 7/123, Hicr 15/67, et-Tevbe 9/101 (Burada Medine şehri kastedilmektedir).

5 Yâsîn 36/13. Aynı Sûre'nin 20. Âyeti de dikkate alındığında medîne ile karye kelimelerinin şehir anlamında birbirlerinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca karyenin şehir anlamına geldiğine dair bk. İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut, ts. VI, 177

6 el-Beled 90/1-2.

7 Sebe' 34/15; Tâhâ 20/128.

8 El-A'râf 7/78; el-Bakara 2/84

9 İbrahim 14/14.

10 El-A'râf 7/69; et-Tevbe 9/70.

11 El-Bakara 2/134, 141; en-Nahl 16/36.

12 Bu kavramlar hakkında geniş bilgi için bkz. Pazarbaşı, s. 30-44.

13 Bkz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfhefres*, İstanbul 1986, s. 662-663.

14 Bkz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, s. 543-544. "Rabbin kendilerine âyetlerimizi okuyan bir peygamberi memleketlerin ana merkezine göndermedikçe o memleketleri helâk edici değildir. Zaten biz ancak halkı zalim olan memleketleri helâk etmişizdir" (el-Kasas 28/59). Bu mânâda Mekke için de ümmü'l-kurâ (şehirlerin anası) tabiri kullanılmaktadır: "Şehirlerin anası (olan Mekke'de) ve onun çevresinde bulunanları uyarman ve asla şüphe olmayan toplanma günüyle onları korkutman için sana böyle Arapça bir Kur'ân vahyettik". (eş-Şûrâ, 42/7).

15 Muhammed Fuâd Abdülbâkî, s. 582-587.

16 Muhammed Fuâd Abdülbâkî, s. 80.

medeniyyun bi't-tab"' ifadesinde formüle edilmiştir.¹⁷ Bu bakımdan insanın iyi tanımlanması, kâinattaki konumunun iyi belirlenmesi gerekmektedir. Kur'ân insanın mahlûkâtın en şerefliisi olarak en güzel bir şekilde yaratıldığını¹⁸ ve yaratılışının temel gayesinin de Allah'a kulluk olduğunu¹⁹ belirtir. Bunun içindir ki, insan yaratılmadan önce kâinât onun yaşamasına elverişli bir şekilde düzenlenmiş ve insan Allah'ın halîfesi olarak varlık âlemindeki yerini almıştır²⁰. İlgili âyetlerden insanın hak ve adaleti gerçekleştirmek, yararlı ve iyi işler yapmak üzere ağır bir sorumluluk yüklenip bir bakıma Allah'ın güvenine de mazhar olarak yeryüzüne gönderildiği anlaşılmaktadır.

Müsait şartların hazırlanmasından sonra yaratılan insan başıboş ve yalnız bırakılmamış, çevresindeki varlıklar konusunda Allah tarafından bilgilendirilmiştir: "Allah Adem'e bütün isimleri (her şeyin ismini) öğretti."²¹ Diğer âyetlerde de insana beyanın²². (düşünme, konuşma ve anlatma yeteneği) ve bilmediği şeylerin²³ öğretildiği belirtilmektedir.

Hayat ve ölümün sırrının imtihan/ibtilâ olduğunu²⁴ belirten Kur'ân, insanın bu sorumluluğunu yerine getirmesine imkân sağlamak için kâinattaki her şeyin onun hizmetine sunulduğunu beyan etmektedir: "Dünya üzerinde ne varsa sizin için yaratan ve sonra göğe yönelip yedi kat olarak düzenleyen O'dur. Ve yalnızca O'dur her şeyin tam bilgisine sahip olan."²⁵

17 İbn Sînâ, *eş-Şifâ el-İlâhiyyât* (Nşr. G. C. Anawati-Saîd Zâyed), Tahran 1943, s. 441 vd.; İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldûn* (Nşr. Ali Abdülvâhid Vâfi), Kahire 1401, I, 337.

18 "Gerçek şu ki biz insanı en güzel bir şekilde yarattık. Sonra da onu aşağıların en aşağısına indirdik. Ancak iman edip yararlı işler yapanlar hariç. Onlar için kesintisiz bir ödül vardır." (et-Tin 95/4-6).

19 "Ben cinleri ve insanları sadece bana kulluk etsinler diye yarattım" (ez-Zâriyât 51/56).

20 "Hani Rabbin meleklere 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım,' demişti de onlar 'Orada bozgunculuk yapacak, kanlar dökcek kimseler mi yaratacaksın? Halbuki biz seni hamd ile tesbih ve takdis ediyoruz' demişlerdi. Allah da onlara, 'Ben sizin bilmediğiniz çok şeyi bilirim' demişti". (el-Bakara 2/30).

21 el-Bakara 2/31.

22 "O insanı yarattı ve ona beyanı öğretti" (er-Rahman 55/4).

23 "İnsana bilmediğini öğretti". (el-Alak 96/5).

24 "O , hanginizin daha güzel davranacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratmıştır" (el-Mülk 67/2).

25 el-Bakara 2/29.

“O göklerde ve yerde olan her şeyi kendinden (bir bağış olarak) emrinize vermiştir. Bunda düşünen bir topluluk için mesajlar vardır.”²⁶

Gökyüzü, güneş, ay ve yıldızlar, gündüz ve gece, yağmurlar, rüzgârlar, kara ve denizler, dağ ve ovalar, nehirler, madenler, çeşitli bitkiler ve hayvanlar vs. hepsi insan için yaratılmış ve onun hizmetine sunulmuştur.²⁷ Kur'ân bu varlıklara dikkat çeker, insan için çeşitli faydalarından bahseder. Şüphesiz bu hususlarla ilgili âyetler temelde insanlara Allah'ın varlığını, yüceliğini ve kudretini hatırlatma amacı taşımaktadır. Bunun yanında insanın kendisine verilen güç, kuvvet, akıl ve zekâ gibi özelliklerini kullanıp kendisinin hizmetine hazır olan eşyayı keşfetmesi, faydalı bir şekilde kullanması ve değerlendirmesi de istenmektedir.

İnsanın kendisine verilen nimetlerden yararlanırken ölçülü bir şekilde hareket etmesi gerekmektedir. İnsana mülkün gerçek sahibinin Allah olduğu, kendisinin geçici bir süre için bu dünyada bulunduğu hatırlatılarak dünya ve âhîret dengesini sağlaması öğütlenir.²⁸

Kur'ân'a göre insanın yeryüzünü imar etme sorumluluğu da bulunmaktadır. Bu onun halifelik görevinin bir parçasıdır: “Semud kavmine de kardeşleri Salih'i gönderdik. Dedi ki : 'Ey kavmim! Allah'a kulluk edin. Sizin ondan başka tanrınız yoktur. Sizi topraktan yaratıp orayı imar etmenizi dileyen/sağlayan odur.’”²⁹ Bu âyette geçen “ve'sta'mereküm fihâ” ifadesi, “Allah size ömür verdi, yeryüzünde yaşattı” anlamına geldiği gibi imardan

26 el-Casiye 45/13. “Allah'ın göklerdeki ve yerdeki her şeyi emrinize verdiğini, nimetlerini açıkça veya gizlice size bolca ihsan ettiğini görmez misiniz?” Lokman 31/20.

27 “(O öyle lütüfkâr) Allah'tır ki, gökleri ve yeri yarattı, gökten su indirip onunla size rızık olsun diye ürünler çıkarttı, buyruğuyla denizde yüzüp gitmeleri için gemileri hizmetinize verdi, nehirleri de sizin (yararlanmanız) için akıttı. Düzenli olarak kendi yörlümlerinde seyreden güneşi ve ayı size faydalı kıldı; gece ile gündüzü de istifade size verdi. O size kendisinden isteyebileceğiniz her şeyden verdi. Öyle ki Allah'ın nimetlerini saymaya kalksanız sayamazsınız. İbrahim 14/32-34.

28 “Allah'ın sana verdiği (bu servet) içinde âhîret yurdunu ara, dünyadan da nasibini unutma”. El-Kasas 28/77.

“Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı güzel ve temiz şeylerden kendinizi mahrum bırakmayın, ama hakkın sınırlarını da aşmayın. Doğrusu Allah sınırları aşanları sevmez. O halde Allah'ın size verdiği rızıklardan helâl ve temiz olarak yiyin (yararlanın) ve iman ettiğiniz Allah'a karşı sorumluluğunuzun bilincinde olun”. el-Maide 5/87-88.

“Ey Ademoğulları! Her mescide girişinizde süslü, güzel giysilerinizi alın. Yiyiniz, içiniz fakat israf etmeyiniz. Çünkü O israf edenleri sevmez. De ki: Allah'ın kulları için yarattığı güzelliği, rızıkın iyisini ve temizini yasaklayan kim?”. el-A'râf 7/31-32

29 Hud 11/61.

hareketle, Allah size yeryüzünü onarma, imar etme, medeniyetler kurma özelliği verdi anlamına da gelmektedir.³⁰ Cessâs (ö. 370/981) daha açık bir şekilde Allah'ın insana ihtiyaçlarını karşılaması için yeryüzünü imar etmesini emrettiğini ve bu âyetin ziraatla uğraşmak, ağaç dikmek ve binalar yapmak suretiyle yeryüzünü imar etmenin zorunlu olduğuna delâlet ettiğini belirtmektedir³¹

Kur'ân insanın, Allah ve eşya karşısındaki konumunu iyi tayin etmesini ister ve bu konuda ona yardımcı olur. İnsan Allah'a karşı kulluğunu unutmamalı, çok yönlü ihtiyaç ve isteklerini karşılayabilecek eşyanın da bir imtihan/ibtilâ vesilesi olarak kendi emrine verildiğini, Kur'ân tabiriyle "teshir edildiğini" hatırdan çıkarmamalıdır. Yaratıcısı, kendisi ve eşya arasında bu dengeyi kuramayan insan ya haddini aşır Allah'a karşı üstünlük taslayacak veya eşyaya mahkûm olacaktır. Kur'ân bu temel yaklaşım çizgisini kaybetmeksizin insanın bütün keşiflerine, bütün üretim ve düzenlemelerine açıktır. Dahası bütün bedenî ve ruhî kapasitesini kullanarak çalışmasını ve yeryüzünü imar etmesini de ister.

Kur'ân'ın Geçmiş Medeniyetlere Bakışı

Kur'ân insanın yaratılışı, özellikleri, sorumlulukları yanında tarihi hakkında da bilgi vermektedir. Kur'ân'da yer alan geçmiş bazı toplumların hayatlarına dair kesitler, insanın geçmişle bağ kurarak ibret almasını, dersler çıkarmasını sağlar. Ancak Kur'ân'ın temel hedefi hidayet olduğu için anlatımlarda bu nokta ön plâna çıkar. Dolayısıyla olayların tarihine yer verilmez, ayrıntılara girilmez. Bazan yer ve şahıs adları da belirtilmez. Kur'ân daha ziyade bir peygamber vasıtasıyla ilâhî vahye muhatap olmuş toplumlardan bahseder. Hz. Âdem'den itibaren birçok peygambere dair kıssaların Hz. Peygamber'in kalbini tatmin ve teskin etmek, inananların da öğüt ve ibret almasını sağlamak için anlatıldığını beyan eder.³² Ayrıca birçok âyette de

30 Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, IV, 318. Ayrıca bk. Buhârî, "Hibe", 32; Zemahşeri, *el-Keşşâf*, Beyrut ts. II, 278; Fahreddin er-Râzi, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Beyrut ts., XVIII, 17.

31 Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, İstanbul 1335, III, 165. Ramazan el-Bûtî de Kur'ân'ın insana medeniyet kurma sorumluluğu yüklediğini belirtir. Sa'îd Ramazan el-Bûtî, *Menhecü'l-hadâretü'l-insâniyye fi'l-Kur'ân*, Dimaşk 1402/1982, s. 25 vd.

32 "Peygamberlerin haberlerinden senin yüreğini güçlendirecek her şeyi sana anlatıyoruz. Bu kıssalarla sana gerçeğin bilgisi, mü'minlere de bir öğüt ve bir ibret gelmiştir". Hûd 11/120.

yeryüzünde dolaşp geçmiş insanlar hakkında bilgi edinilmesi, onların sonlarından ibret alınması istenir.³³ Kur'ân, Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e (s.a.v.) kadar bütün peygamberlerin insanlığı tevhide davet ettiklerini ve getirdikleri mesajın özü itibariyle aynı olduğunu vurgular. Bu bakımdan peygamberler arasında ayırım yapmaz ve kendisinden önce indirilen kitapları tasdik eder. Böylece ilk insan ve ilk peygamberden "Hâtemü'l-enbiyâ" olan Hz. Muhammed'e kadar bir bütünlük sağlanmış olur.³⁴

Kur'ân'da önceki toplumlardan bahsedilmesinde medeniyet tarihi açısından en dikkat çekici nokta şudur: İnsan yeryüzünde yalnız bırakılmamış, peygamberler ve kitaplar aracılığıyla ilahî vahiy tarafından yönlendirilmiştir. Hemen bütün toplumlara gönderilen peygamberler insanlığı Allah'a kulluğa ve tevhid çizgisine davet etmişler, doğruluk, dürüstlük, yardımseverlik, hak ve adalet gibi yüce değerlerin toplumda yerleşmesi için gayret göstermişlerdir.

Kur'ân-ı Kerîm'in madde ve mânâ bütünlüğünü esas alan yaklaşımı geçmiş toplumların değerlendirilişinde de kendisini gösterir. Kur'ân'a göre maddî gücü veya sayısal üstünlüğü elinde bulundurmamak mutlak üstünlük anlamına gelmez. Başka bir ifadeyle, maddî ilerleme manevî ve ruhî ilerlemeden ayrı bir şeydir. Ama bu iki ilerleme biçimi bir arada var olabilir ve karşılıklı olarak birbirini destekler.³⁵ Kur'ân'a göre maddî açıdan yükselmiş olmak çöküşe mani olamamaktadır. Aksine maddeye bağlanıp kalan ve elindeki zenginliklerden dolayı şımaranların hem kendilerini hem de içerisinde buldukları toplumu yıkılışa götürecekleri haber verilmektedir.³⁶

Kur'ân'ın tarihe bakışını, İmadüddin Halil ve Mazharuddin Sıddıkî müstakil çalışmalarda ele almışlardır. İmadüddin Halil, *İslâm'ın Tarih Yorumu*, Çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul 1988; Mazharuddin Sıddıkî, *Kur'ân'da Tarih Kavramı*, Çev. Süleyman Kalkan, İstanbul 1990.

33 "De ki: Yeryüzünde gezip dolaşın da sizden önce yaşamış olanların sonlarının ne olduğunu görün. Onların çoğu müşriklerdi" er-Rûm 30/42.

"De ki: Yeryüzünde dolaşın da hakikatı yalanlayanların sonlarının ne olduğunu görün". el-En'âm 6/11.

34 "Biz Allah'a, bize indirilene, İbrahim'e, İsmail'e, İshâk'a, Yakub'a ve torunlarına indirilene, Mûsâ ve İsâ'ya verilene ve Allah tarafından diğer peygamberlere verilenlere inandık, onlar arasında ayırım yapmayız. Biz Allah'a teslim olanlarız deyin". el-Bakara 2/136.

Kur'ân bu mânâda "musaddık" ve "müheymin" (emîn, kollayıp koruyucu) olarak da vasıflanır. el-Mâide 5/48.

35 Mazharuddin Sıddıkî, s. 55.

36 "Biz bir toplumu helâk etmek istediğimiz zaman o toplumun zenginlik sebebiyle şımarmış seçkinlerine (iyilikleri) emrederiz. Buna rağmen orada kötülük işlerler.

Kur'ân-ı Kerîm'de birçok toplumun helâk edilmesine dair âyetlerde zikredilen ve toplumu bu kötü akibete götürdüğü anlaşılan tutum ve davranışlar, aynı zamanda sağlam bir toplumun dayanması gereken esasları da belirleyici mahiyettedir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, Kur'ân'a göre Allah insanı iyiyeye ve doğruya davet etmekle birlikte, hem iyiliği hem de kötülüğü tercih konusunda iradesini serbest bırakmıştır. Ancak sorumluluk yine kendisine ait olmakta ve insan tercihinin neticesine katlanmak durumunda kalmaktadır. Bu husus sadece fert için değil toplum için de söz konusudur. "Bir toplum kendisini değiştirmedikçe Allah onların durumlarını değiştirmez"³⁷ ve "Başınıza gelecek herhangi bir musibet kendi ellerinizle işledikleriniz yüzündendir,"³⁸ âyetleri fert ve toplumun bütününe sorumluluk yüklemektedir. "Aranızda yalnız zalimlere erişmekle kalmayacak bir fitneden sakının,"³⁹ âyeti de kötülükleri önlemede toplumsal sorumluluğa dikkat çekmektedir.

Kur'ân'da helâk edildiği bildirilen toplumların ortak vasfı, kendilerine apaçık uyarılarda bulunan peygamberlerin gönderilmiş olmasıdır. Ancak onlar bu peygamberleri yalanlayarak cephe almışlar, dahası başlarına gelecek azap konusunda defalarca yapılan uyarılara aldırış etmeksizin alaylı bir tavırla azabın bir an evvel gerçekleşmesini isteyerek meydan okumuşlardır. Bütün gayretlerine rağmen getirdikleri ilahî mesajı tebliğ imkânı bulamayan peygamberlerin onların yok edilmesini istemesi sonucu azap ve helâk gerçekleşmiştir. Hz. Nuh, Hud, Salih, Lût ve Şu'ayb peygamberlerin toplumlarının akibetleri böyle olmuştur.⁴⁰

Kur'ân-ı Kerîm bir toplumu çöküntüye ve yıkılışa götüren sebeplerin başında zulmü zikretmektedir. Bunun yerine islâh kavramını yerleştirmekte

Böylece o toplum helake müstehak olur ve biz de orayı darmadağın ederiz". el-İsra 17/16.

"Onlar hiç yeryüzünü dolaşıp kendilerinden önce yaşamış olanların sonlarının ne olduğunu görmediler mi? Onlar kendilerinden daha kudretli idiler; yeryüzünü kazıp alt-üst etmişler ve onu bunların imar ettiklerinden daha iyi imar etmişlerdi." er-Rûm 30/9. Ayrıca bk. Muhammed 47/13; el-Kasas 28/76-81.

37 er-Ra'd, 13/11.

38 eş-Şûrâ 42/30.

39 el-Enfâl 8/25. "Sizden önceki nesillerden akıl sahibi kimselerin yeryüzünde bozgunculuk yapmaktan menetmeleri gerekmez miydi? Fakat onlar arasından ancak kendilerini kurtardığımız pek az kişi böyle yaptı. Zulmedenler ise kendilerine verilen refahın peşine düşüp şımardılar ve suç işleyen insanlar olup çıktılar". Hûd 11/116.

40 Bu açıklamalar için bkz. Pazarbaşı, s. 271-272. Kur'ân'da inanmayanların da azap isteyecek kadar ileri gittikleri, ancak Hz. Peygamber aralarında olduğu süreçte Allah'ın azap göndermeyeceği belirtilmektedir. el-Enfâl 8/32-33.

ve halkı “muslih” olduğu sürece o toplumun yıkılmayacağını ifade etmektedir. “Halklar muslih (iyi, uslu, birbirlerine karşı dürüst) oldukları sürece Rabbin haksızlıkla (bi-zulmin) memleketleri helâk etmez,” âyetinin yorumunda bazı müfessirler halkın iyilik ve adaletle muamele etmesi, hile ve haksızlık yapmaması ve birbirlerine karşı dürüst davranması halinde Allah'ın onları haksız yere cezalandırmayacağını, hatta şirk ve inkâr gibi çarpık inançlarından dolayı helâk edilmeyecekleri şeklinde anlamışlardır. Bu hususta “Mülk küfür ile devam edebilir, ama zulüm ile devam etmez” sözüne de atıfta bulunmaktadırlar.⁴¹ İbn Haldun da, “Zulüm umrânın harap olduğunu ilân eder” sözüyle bu hususu dile getirir.⁴² Toplumunu yıkılışa götüren diğer sebepler arasında, günahlara dalma, şımarıp haddi aşma, bozgunculuk yapma, çeşitli hilelere başvurma gibi fiiller de yer almaktadır.

Kur'ân'da peygamberlerin manevi alanda insanları irşad ettiklerine yapılan vurguların yanında maddî açıdan bazı bilgi ve tekniklerin elde edilmesini de sağladıkları anlaşılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında medeniyetin maddî unsurlarının oluşumunda ve gelişiminde peygamberlerin de rol oynadıkları görülür.⁴³ Her şeyden önce ilk insan ve ilk peygamber olarak Hz. Adem, eşi Havva ile aynı zamanda ilk aile müessesesinin de kurucusu olmuş ve çocuklarıyla birlikte yiyecek, giyecek ve barınma gibi beşerî ihtiyaçlarını karşılamıştır. Kur'ân Hz. Adem'in iki oğlunun Allah'a birer kurban sunduklarını, bunlardan birinin kabul edilip diğerinin kabul edilmediğini, kurbanı kabul edilmeyen kardeşin (Kabil) kıskançlık yüzünden kardeşini (Habil) öldürdüğünü, ancak cesedi ne yapacağını şaşkınlığını yaşarken Allah'tan gelen bir işaret sonucu toprağa gömdüğünü haber verir⁴⁴. Tefsir kaynakları da bu âyetlerde Hz. Âdem'in çocuklarından Habil ve Kabil'den bahsedildiğini, Kabil'in ziraatle Habil'in de hayvancılıkla uğraştığını kaydederler⁴⁵. Böylece aile, kurban, ziraat, hayvancılık ve ölü gömme gibi hususların ilk ortaya çıkışları hakkında ipuçları yakalamış olmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'deki Nuh kıssasından Hz. Nuh tarafından dağ gibi dalgalara dayanabilecek güç ve büyüklükte bir geminin yapıldığı⁴⁶ ve bunun

41 (el-mülkü yebkâ ma'a'l-küfri ve lâ yebkâ ma'a'z-zulm". Râzî, *et-Tefsîru'l-kebir*, XVIII, 76; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul 1989, IV, 349.

42 İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 710.

43 Bu konuda derli toplu bilgi için bkz. Celal Kırcı, “İnsanlık Tarihi Açısından Kur'ân-ı Kerîm'de Medeniyet”, *İslâmî Araştırmalar*, sayı:2, Ekim 1986, 33-47.

44 el-Maide 5/27-31.

45 Süleyman Ateş, II, 510-512.

46 “Ve derken onları götüren gemi dağ gibi dalgaların arasında seyre koyuldu”. Hud 11/42.

Allah'ın vahyi neticesinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır: “Bunun üzerine ona (Nuh'a) şöyle vahyettik: Bizim gözetimimiz altında ve bildirdiğimiz şekilde gemiyi yap.”⁴⁷ Diğer bir âyette bu geminin tahtadan yapıldığı ve çivilerle çakılmış olduğu da belirtilir.⁴⁸

Kur'ân'da Ad ve Semud kavminden bahsedilirken onların şehircilik konusunda ne kadar ileri bir noktada buldukları da ifade edilir. Hud peygamberin gönderildiği Ad kavmine ait Ahkâf veya İrem adı verilen şehir yüksek binaları, görkemli sarayları, bağ ve bahçeleri ile o güne kadar görülmemiş bir şehir olarak tavsif edilmektedir.⁴⁹ Şam ile Hicaz arasında Hicr (Medâin-i Sâlih) adı verilen bölgede yaşayan ve Ashabü'l-Hicr adı verilen Salih peygamber'in kavmi Semud da taş oymacılığında ileri bir düzeye ulaşmış ve kayaları yontarak köşkler ve saraylar inşa etmişlerdi.⁵⁰

Hz. Yusuf döneminde keskin bıçakların yapılıp kullanıldığı⁵¹, yine onun tavsiyesiyle yedi yıl süren bolluk döneminde ihtiyaç fazlası ekinin biriktiri-

47 el-Mü'minûn 23/27, Hud 11/37.

48 “Nuh'u da tahtalardan yapılmış, çivilerle çakılmış gemi üzerinde taşıdık.” el-Kamer 54/13.

49 “Ad kavminin kardeşini (Hud'u) hatırla. Zira o, kendinden önce ve sonra uyarıcıların da gelip geçtiği Ahkaf bölgesindeki kavmine: Allah'tan başkasına kulluk etmeyin. Ben sizin büyük bir günün azabına uğramanızdan korkuyorum demişti” El-Ahkaf 46/21. (Ahkâf, uzun ve yüksek kum yığını mânâsına gelen *hıkf*'in çoğuludur. Ad kavmi Yemen'de denize nazır kum tepeleri arasında oturduğundan bu bölgeye Ahkâf denilmiştir.)

“ (Hud, Âd kavmine şöyle demişti) Temelli kalacağınızı umarak sağlam yapılar (muazzam köşkler ve müstahkem kaleler) mı ediniyorsunuz? Ve (başkalarının hukukuna) el uzattığınız zaman hiçbir sınır tanımadan hep böyle zorbalık mı yapacaksınız? Artık Allah'tan korkun (ona karşı sorumluluk bilincini taşıyın) ve bana itaat edin. Bildiğiniz şeyleri size bol bol veren, size sürüler, çocuklar, bağlar ve pınarlar ihsan eden Allah'tan korkun (ondan yana duyarlı olun)” Eş-Şu'ara 26/129-134.

“Bilmez misin Rabbin neler yaptı Âd kavmine? Çok sütunlu olan (yüksek binaları bulunan), ülkelerde bir benzeri inşa edilmemiş İrem şehrine” El-Fecr 89/6-8.

50 “(Kardeşleri Salih onlara şöyle demişti) Siz burada bahçelerde, pınar başlarında, ekinler ve zarif görünüşlü ince sürgünlü hurmalıklar arasında hep böyle güvenlik içinde bırakılacağınızı ve dağlarda hep böyle ustalıklı evler yontabileceğinizi mi sanıyorsunuz?” eş-Şu'ara 26/146-149.

“Andolsun Hicr halkı da peygamberleri yalanlamıştı. Onlara âyetlerimizi verdik, ama onlardan yüz çeviriyorlardı. Dağları yontarak kendilerine güvenli evler yapıyorlardı.” El-Hicr, 15/80-82.

“Ve vadide kayaları oymuş olan Semûd halkına” el-Fecr 89/9.

51 (Kadın yemeğe davet ettiği kadınların) her birine birer bıçak verdi... Kadınlar Yusuf'u görünce güzelliği karşısında şaşırıp kaldılar ve ellerini kestiler.” Yusuf 12/31.

lerek depolandığı ve ardından gelen yedi yıllık kıtlık döneminde kullanıldığı anlaşılmakta ve böylece zahire ambarı ve siloların yapımına işaret edildiği görülmektedir.⁵²

Medyen halkına gönderilen Hz. Şu'ayb'ın onlardan ölçü ve tartıda hile yapmamayı, haksız kazançtan uzak durmayı istediğini belirten âyetler⁵³, o dönemde ölçü ve tartı aletlerinin kullanıldığını göstermektedir. Burada üzerinde durulan nokta itibarıyla maddî yönü ön plâna çıkarılan bu âyetlerde gözden kaçırılmaması gereken husus, bir peygamberin haksız kazanç karşısında takındığı açık ve kesin tavrıdır.

Kur'an'da, demirin birçok faydaları bulunduğu belirtilerek⁵⁴ Hz. Davud'un demiri işleyerek zırh yaptığı⁵⁵, Zülkarneyn'in demir ve bakırı eriterek bir set inşa ettiği⁵⁶ kaydedilir.

Hz. Nuh, Hz. Musa ve Hz. Süleyman dönemlerinde çeşitli resim ve heykeller yapıldığı da yine Kur'an'da yer verilen hususlardandır⁵⁷. Ayrıca Hz. Süleyman'ın sarayı Sebe melikesini (Belkis) şaşırtmış, kraliçe camdan yapılan şeffaf salona girdiğinde zemini su sanarak eteğini çekmişti⁵⁸.

52 Yusuf 12/47-49. Celal Kırca, "İnsanlık Tarihi Açısından Kur'an-ı Kerim'de Medeniyet", s. 43.

53 "Ölçüyü ve tartıyı tam olarak gözetin". el-Araf 7/85; Hud 11/84-85.

54 "İçinde büyük bir güç ve insanlar için birçok faydalar bulunan demiri (kullanma yeteneği) bağışladık" el-Hadid 57/25.

55 "Biz onun için demiri yumuşattık. Geniş zırhlar imal et, dokumasını ölçülü yap". Sebe 34/10-11. "Sizi savaşın şiddetinden korumak için ona zırh yapmayı öğrettik" el-Enbiya 21/80.

56 "(Zülkarneyn) 'Bana demir kütleleri getirin' dedi. Nihayet dağın iki yanı arasını aynı seviyeye getirince (vadiyi doldurunca), 'Körükleyin' dedi. (Demir iyice) kor haline gelince 'bana erimiş bakır getirin üzerine dökeyim' dedi. Ve böylece (set inşa edilmiş oldu. Öyle ki) artık onların düşmanları ne onu aşabildiler ne de onu delebildiler" el-Kehf 18/96-97.

57 Hz. Nuh'un davetine uymayanların şöyle söyledikleri kaydedilir: "Tanrılarınızı hiçbir zaman terketmeyin. Ne Vedd ne Suvâ', ne Yegûs, ne Yeûk ve ne de Nesr'i terk edin" Nuh 71/23. Cinlerin Hz. Süleyman'a, "mabedler/kaleler (mehârib), heykeller (temâsil), havuzlar kadar geniş leğenler ve sabit kazanlar yaptıkları" zikredilir. Sebe 34/13. Hz. Musa Sina Dağı'na gidince geride kalanlar Sâmiri adlı birinin teşvikiyle beraberlerinde getirdikleri süs eşyalarını ateşte eriterek boğuk bir ses çıkaran buzağı heykeli yapmış ('iclen ceseden lehû huvâr) ve ona tapmaya başlamışlardı. El-A'râf 7/148; Tâhâ, 20/87-88.

58 "Ona saraya gir dendi. Fakat sarayı görünce zemini su sandı ve eteğini yukarı çekti. Süleyman, 'Bu zemini camla döşenmiş bir saraydır, dedi" en-Neml 27/44.

Kur'ân'da Arap yarımadasının güneybatısında yaşayan Sebeliler'in yaptıkları su seddine işaret edilmektedir⁵⁹.

İslâm Medeniyetinin Temel Kaynağı Olarak Kur'ân

Kur'ân-ı Kerîm bugün İslâm Medeniyeti adı verilen ve dünya tarihinde zaman, mekân ve tesir açısından dikkate değer bir yeri bulunan olgunun temel kaynağıdır. Onu medeniyet tarihiyle ilgili kılan en önemli nokta da burasıdır. Medeniyet tarihine bakıldığı zaman m. VII. yüzyıldan itibaren asırlar boyu devam eden ve geniş coğrafyaya yayılan İslâm Medeniyeti'nin gözardı edilmesi mümkün değildir. Gerçekten de bir dünya haritasına bakıldığında tarih içerisinde Mekke ve Medine'den (Haremeyn) başlamak üzere tüm Arabistan yarımadasını, Irak, Suriye, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika'yı, Anadolu'yu, Sicilya'yı, Endülüs'ü, Balkanlar'ı, İran, Afganistan ve Hindistan'ı, Mâverâünnehir ve Doğu Türkistan'ı içine alan geniş bir coğrafya ile karşılaşılır. Bu coğrafya üzerinde Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminden sonra Emevîler, Abbâsîler, Endülüs Emevîleri, Fâtımîler, Gazneliler, Karahanlılar, Selçuklular, Eyyûbîler, Memlükler, İlhanlılar, Timurular, Bâbürlülüler ve Osmanlılar gibi çok sayıda devlet ve hanedan döneminde ortaya çıkan maddî ve manevî ürünlerde (mimârî yapılar, sanat ve edebiyat eserlerinde, hukukî, siyasî, sosyo-kültürel, askerî ve iktisadî alanlarda) Kur'ân'ın etkisini görmek mümkündür.

Kur'ân her şeyden önce muhatabı olduğu ilk toplumda büyük bir değişim gerçekleştirmiş insanın yaratılış gayesine ve şerefine yakışmayan putperestliğin, şirkin yerine tevhîd inancını yerleştirmiştir. Putperestlik geleneğinden olan her şeye başta şirk ve onun inanç, ibadet, ahlâk, siyaset, ticaret, hukuk, örf ve âdet sahalarındaki bütün tezahürlerine cephe alan Kur'ân, bu geleneğe Câhiliye adını vermiştir. Putperestlik temeline dayalı Câhiliye dönemini kapatarak tevhîd temeline dayalı İslâm dönemini başlatmıştır. Habeş muhacirleri adına Necâşî ile konuşan Ca'fer b. Ebû Tâlib'in şu sözleri

59 Sebe Devleti'nin merkezi Me'rib yakınlarında yapılan Me'rib Seddi'nin (veya Sebe/Arım Seddi) ilâhî bir ceza olarak büyük sel baskınıyla yıkıldığına Sebe Sûresi'nde işaret edilir: "Gerçekten Sebe kavminin oturduğu yerde büyük bir ibret vardır. Orada biri sağda diğeri solda iki bahçe bulunmaktadır. Onlara, 'Rabbimizin verdiği rızıktan yiyiniz, ona şükrediniz. Güzel bir beldeniz, çok bağışlayıcı bir rabbiniz var' denildi. Fakat onlar yüz çevirdiler. Bu sebeple üzerlerine Arım selini gönderdik ve iki bahçelerini buruk yemişli, acı ılgınlı, içinde biraz da sedir ağacı bulunan iki (verimsiz) bahçe haline getirdik" Sebe' 34/15-16.

Kur'ân'ın ilk muhataplarında meydana getirdiği değişikliği göstermesi bakımından önemlidir. “Ey hükümdar! Biz Câhiliye zihniyetine sahip bir kavimdik; putlara tapar, ölü hayvan eti yer, fuhuş yapardık. Akrabalık bağlarına riayet etmez, komşularımıza kötülük ederdik. Güçlü olanlarımız zayıflarımızı ezerdi. Allah, aramızdan doğruluk ve iffetini bildiğimiz, güven duyduğumuz peygamberi gönderdi. O bizden putlara değil, sadece Allah'a tapmamızı, emanete riayet etmemizi, akraba ve komşuları gözetmemizi, doğru davranıp yalan, iftira, kan davası ve yetim malı yemekten uzak durmamızı istedi. Biz de ona iman ettik.”⁶⁰

Arap yarımadasının köy ve şehirlerinde yerleşik hayat yaşayan Araplar ('*arab*) ile çölde göçebe olarak yaşayan bedevîler (*a'râb*) arasında ayırım yapan Kur'ân, Hz. Peygamber'in çağdaşı olan bedevîlerin birçok olumsuz tavır ve davranışlarına dikkat çekmiş ve tenkit etmiştir.⁶¹ Hz. Peygamber'in

60 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa es-Sekâ ve dğr., Kahire 1375/1955, I, 336; Mustafa Fayda, “Asr-ı Saâdet Döneminde Gelenek ve Yenileşme”, *İslâm Gelenek ve Yenileşme*, I. Uluslararası Kutlu Doğum İlmî Toplantısı, İstanbul 1996, s. 19-20.

Asr-ı Saadette Hz. Peygamber, Câhiliye dönemine açıkça cephe almış olmakla birlikte tevhid inancına muhalif olmayan, şirki ve câhilî zihniyeti çağrıştırmayan gelenekleri, ahlâk kaidelerini belli esaslar dahilinde muhafaza etmiş veya daha geniş ve faydalı muhtevaya kavuşturmuştur. Onun sahabîlerden Sâib b. Abdullah'a söylediği, “Câhiliye çağında yaptığın faziletli şeylere İslâm devrinde de devam et; misafiri ağırla, yetime ikramda bulun ve komşuna iyi davran” (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 425) şeklindeki sözleri buna örnek verilebilir. “İnsanların Câhiliye devrinde hayırlı olanları İslâm devrinde de hayırlıdır” (Buhârî, “Enbiyâ”, 19, “Menâkıb”, 1; Müslim, “Fedâilü's-sahâbe”, 199) hadisi de aynı anlayışa işaret etmektedir. Hz. Peygamber Câhiliye döneminde bazı Kureyş kabilelerinin Mekke'de haksızlığa uğrayan insanlara yardım etmek amacıyla yaptıkları ve Hilfu'l-fudûl adı verilen anlaşmaya katıldığı gibi, İslâm döneminde de bu ittifaktan övgüyle bahsetmiştir (İbn Hişâm, I, 133-135).

61 Hendek Savaşı'nda Müslümanlar'a karşı Kureyş ile birleşen bedevîlerin savaşla ilgili gelişmeleri uzaktan takip edip çok defa savaşa katılmamayı düşündüklerini (el-Ahzâb 33/20), hicretin 6. yılında (m. 628) Hz. Peygamber tarafından umre için Mekke'ye davet edilen bedevîlerin ileri sürdükleri mazeretin geçersiz olduğunu, aslında onların Hz. Peygamber'in ve mü'minlerin bir daha ailelerine dönmeyeceklerini düşündükleri için bu davete katılmadıklarını (el-Fetih 48/11-12) belirtmiştir. Bazı bedevîlerin inandıklarını söylemekle Hz. Peygamberi minnet altında bırakmak istediklerini bununla birlikte gerçekte inanmadıklarını (el-Hucurât 49/14, 17), bedevîler arasında münafıkların bulunduğunu (et-Tevbe 9/101. Aynı âyette Medine'deki münafıklara da dikkat çekilmektedir), Müslümanlar'ın başına belâ gelmesini istediklerini (et-Tevbe 9/98) açıklayan Kur'ân, Bedevîler küfür ve nifak bakımından hem daha beter hem de Allah'ın resûlüne indirdiği hükümleri tanımamaya daha yakındırlar” (et-Tevbe 9/97) âyetiyle de en ağır bir şekilde tenkit etmiştir.

hicretten sonraki siyasî hedefi Câhiliye devri bedevî kabile teşkilâtına son vermek, onun yerine inananlardan oluşan bir şehir toplumu kurmak olmuştur. Bedevîler Müslüman olunca Medîne'ye hicret etmeleri istenmiş ve İslâmiyet'in yayılması uğruna cihad ile mükellef tutulmuşlardır. Hicretten sonra yerleşik hayatı terkederek tekrar bedevîliğe dönmek de cemaatten uzaklaşmak, İslâm'ı müdafaa hususunda Müslümanlar'a verilen vazifeyi terketmek, iyi ve güzel şeyleri, cemiyeti kalkındırarak işleri bırakmak anlamında kabul edilerek büyük günahlardan sayılmış ve yasaklanmıştır⁶².

Kur'ân fert ve toplumu bütünüyle ilgilendiren inanç, ibadet, hukuk, ahlâk, ilim, siyaset, sosyal ve ekonomik alana yönelik temel prensipler ortaya koymaktadır. Burada ayrı ayrı zikredilmesine lüzum görülmeyen bu prensipler Hz. Peygamber ve onun yetiştirdiği sahâbiler tarafından uygulama alanına konmuş ve böylece İslâm medeniyetinin temelleri atılmıştır.

Bilindiği gibi m. VII. yüzyılın hemen öncesinde Araplar ya birbirine düşmanlık besleyen müstakil kabileler halinde ya da Gassânîler ve Lahmîler örneğinde olduğu gibi Bizans veya Sâsânîler'in himayesi altında yaşamakta idiler. İslâm'ın doğuşuyla Hz. Peygamber'in önderliğinde Arap yarımadasında siyasî birlik sağlanmış ve İslâmiyet yarımadaının hemen tamamına hâkim olmuştur. Kur'ân'ın irşadı ve Hz. Peygamber'in terbiyesiyle yetişen sahâbîlerin Hulefâ-yi Râşidîn'in öncülüğündeki gayretleri sonucu ise o günün süper güçleri olarak görülen Sâsânî ve Bizans imparatorluklarından birincisi tarihten silinmiş, ikincisi ise Suriye, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika gibi önemli topraklarını kaybederek ciddî bir zaafa uğramıştır. Birçok araştırmacının izah etmekte güçlük çektiği büyük bir hızla gerçekleşen ve adı geçen devletlerin hâkimiyeti altında yaşayan halk kitlelerinin gerek dinî gerekse sosyal bakımdan daha iyi şartlarda yaşamalarına ve İslâmî tebliğin çok geniş alanlara yayılmasına imkân veren bu gelişmenin temel saiki şüphesiz Kur'ân'ın yerleştirdiği i'lâ-yi kelimetullah gayesine dayalı cihâd ve fetih ruhu olmuştur. Bu cihad ve fetih sadece mutlak mânâda savaş değil, aynı zamanda hatta temelde kalbin ve aklın İslâm gerçeğine açılması, İslâm

Kur'ân-ı Kerîm diğer taraftan bedevîler arasında samimi mü'minlerin de bulunduğunu, bunların yukarıda zikredilen küfür, nifak, fırsatçılık ve menfaatçılık gibi kötü vasıflardan uzak olduklarını belirtir: "Bedevîlerden öyleleri vardır ki, Allah'a ve âhiret gününe inanır, harcadığını Allah katında yakınlığa ve peygamberin duâlarını almaya vesile sayar. Bilesiniz ki bu (Allah'ın onlara) yakınlık (göstermesi) için bir vesile olacaktır. Allah onları rahmetiyle kuşatacaktır" (et-Tevbe 9/99).

62 Mustafa Fayda, "Bedevî", *DİA*, V, 312, 315.

mesajının önündeki engellerin kaldırılması ve bunun için gerekli ortamın hazırlanması anlamını taşımaktadır.⁶³

Kur'ân'dan feyiz alan Müslümanlar fethettikleri bölgelerdeki yerli halkın dinî inançlarına müdahale etmemişlerdir. Bir nestûrî piskoposunun arkadaşına yazdığı mektupta yer verdiği şu sözler Müslümanlar'ın fethettikleri bölgelerde gösterdikleri dinî müsamahayı anlatmaya yeterlidir: "Tanrı'nın günümüzde hâkimiyet verdiği bu Araplar bizim efendilerimiz oldular. Onlar bizim inançlarımızı koruyorlar. Papazlarımıza ve azizlerimize hürmet ediyorlar. Kilise ve manastırlarımıza maddî yardımda bulunuyorlar."⁶⁴

Kur'ân'ın yöneticilere yüklediği sorumluluklar devlet yönetiminde halifelere ışık tutmuş ve bu hususta örnek davranışlar sergilenmiştir. Hz. Ebu Bekir'in halife olarak yaptığı ilk konuşmasında altını çizdiği hususlar onun Kur'ân'ı referans gösterdiğini açık bir şekilde göstermektedir: Ey insanlar! Sizin en hayırlınız olmadığım halde sizin yöneticiniz oldum. Eğer iyi hareket edersem bana yardım ediniz. Fena harekette bulunursam beni doğrultunuz. Doğruluk güveni yalan ise hiyaneti getirir. İçinizde zayıf olanlar kendilerine haklarını iade edinceye kadar benim yanımda kuvvetlidirler. Güçlü olanlar ise kendilerinden başkalarının haklarını alıncaya kadar bana göre zayıftırlar. Allah yolunda cihadı terk eden toplumu Allah küçük düşürmüştür. Bir toplumda ahlâksızlık yayılırsa Allah onların hepsine bela verir. Allah'a ve Resûlü'ne itaat ettiğim sürece bana itaat ediniz. Aksi takdirde bana itaat etmeniz gerekmez."⁶⁵

Hz. Ebû Bekir 12 (633) yılında umre için Mekke'de bulunduğu sırada halka herhangi bir zulüm ve haksızlıktan şikayetçi olup olmadıklarını sormuş ve şikayetçi olan hiç kimse çıkmamıştı.⁶⁶ Medine'de kadılık görevini üstlenen Hz. Ömer'e aradan aylar geçtiği halde herhangi bir kimsenin dava

63 Cihâd ve fethin bu geniş anlamları için bkz. Ahmet Özel-Bekir Topaloğlu, "Cihâd", *DİA*, VII, 527, 531-532; Mustafa Fayda, "Fetih", *DİA*, XII, 467-468. İslâm'ın ilk devirlerinde ve daha sonra İslâm'ın yayılışını sadece tek bir sebebe bağlamamak dinî, ekonomik, sosyal ve politik faktörleri bütün olarak dikkate almak gerekmektedir. Bu konuda bkz. Ali Köse, "İslâm'ın İlk Devirlerde Yayılış Şekilleri: Oryantalistlerin Teorileri ve Bunların Değerlendirilmesi", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Yıl:1, Sayı: 2, İstanbul 1999, 45-75.

64 Bu bilgi için bkz. Muhammed Hamidullah, *Introduction to Islam*, London 1979, s. 175; Köse, s. 48.

65 İbn Hişam, II, 66; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ, İstanbul 1990, II, 1103 vd.

66 İbn Sa'd, *et-Tabakat*, III, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1388/1968, 187.

için başvuruda bulunmadığına dair rivâyetler toplumda sağlanan huzur ve sukunetin bir işareti niteliği taşımaktadır.⁶⁷

Hz. Ömer'den sonra halife seçimi için toplanan heyetin başkanı Abdurrahman b. Avf halife adayları Hz. Osman ve Hz. Ali'ye Kur'ân, sünnet ve ilk iki halifenin yolundan gidip gitmeyeceklerine dair söz almıştı.⁶⁸

Halife Me'mun tarafından 206/821 yılında el-Cezîre ile birlikte Şam ve Mısır valiliğine tayin edilen Abdullah b. Tahir'e Horasan valisi olan babası Tahir b. Hüseyin'in yazdığı mektup bir yöneticinin dikkate alması gereken dinî, ahlâkî ve idârî prensipleri bütünüyle ihtiva etmesi açısından önemlidir. Taberî'nin rivâyet ettiği mektubu⁶⁹ İbn Haldun da tamamen eserine almış ve bu mektubu "siyasetle ilgili en güzel mektup" olarak vasıflandırmıştır.⁷⁰ Mektuptan haberdar olan Me'mun'un da mektubu oldukça beğendiği ve valilerine birer nüshasını gönderdiği kaydedilmektedir.⁷¹

Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi'nin oğlu Orhan Gazi'ye yaptığı bir nasihatte dile getirdiği dinî emirlerin yerine getirilmesinde hassasiyet gösterilmesi, cihâda devam edilmesi, devlet hazinesinin israf edilmemesi, ilim ve fazilet sahibi insanlara değer verilmesi, mağrur olunmaması, Allah ve kul haklarının gözetilmesi, adalet ve insaf ölçüleri içinde hareket edilip zulmün engellenmesi gibi hususlar Osmanlı Devleti'nin uzun süre varlığını devam ettirmesindeki manevî dinamikleri anlamamıza yardımcı olan ve referansını Kur'ân'dan alan temel prensipler arasındadır.⁷² Ahmet Cevdet Paşa da Osmanlı Devleti'nin kuruluş devri padişahlarının ortak özellikleri arasında Allah'a ve Peygamber'e bağlılık, Kitap ve Sünnet'e saygı, önemli işlerde bilenlerle istişare, âlimlere hürmet, "insanların hayırlısı insanlara yararlı olandır" anlayışıyla hareket, Allah'ın yaratıklarına şefkat, ilâ-yi kelimetullah uğruna cihad ve adaletle icraat gibi hususları saymaktadır.⁷³

67 İbn Sa'd, *et-Tabakat*, III, 184.

68 Taberî *Târîh*, nşr. Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut, ts., IV, 238.

69 Taberî, VIII, 582-591.

70 İbn Haldun, *Mukaddime* (Trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, I, 742-752.

71 Taberî, VIII, 591.

72 Tayyazâde Atâ Bey, *Târîh-i Atâ*, İstanbul 1293, I, 8-10. Ayrıca bkz. Hüseyin Algül, "Osman Gazi'nin Oğlu Orhan Gazi'ye Nasihatleri", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kurucusu Osman Gazi ve Dönemi Sempozyum Sonuç Bildirileri*, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları (ayrı basım), s. 100-101.

73 Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, İstanbul 1309, I, 34. Hüseyin Algül, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Temel Dinamikler*, Ankara 1999, s. 58-59.

Kur'ân'da ilme, akletmeye, tedebbür, tezekkür ve tefekküre dair yüzlerce âyet, İslâm Medeniyeti'nin en geniş anlamıyla bir ilim ve düşünce medeniyeti olmasına zemin hazırlamıştır. Kur'ân'da sadece ilim kelimesi ve ondan türeyen isim ve fiiller 700'den fazla yerde geçmektedir. Kıraat ve tefsir gibi Kur'ân ilimlerinin yanısıra, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf ve dil ilimleri ile felsefe ve tabiat bilimleri doğrudan veya üzerinde durdukları konular (meselâ, felsefe, kelim ve tasavvufta Allah'ın birliği, âlemin menşei, nübüvvet veya vahyin mahiyeti, âhiret inancı) itibariyle Kur'ân'la yakından ilgilidir. İslâm toplumunda gerek naklî, gerekse felsefî ve aklî ilimlerin tarihi incelendiğinde bu konuda zengin ürünlerin ortaya çıktığı ve bunun da yüksek bir medeniyete delâlet ettiği görülür. Çünkü İbn Haldun'un ifadesiyle, "İlimler, ancak büyük bir umranın ve yüksek bir hadaretin bulunduğu yerde gelişir."⁷⁴ İslâm toplumlarında hemen her zaman varlığını canlı bir şekilde hissettiren fıkıh, kelâm, felsefe ve tasavvuf ekollerinin burada hatırlanması gerekir. Düşünceleri ve yetiştirdikleri talebeleriyle İslâm toplumlarında etkili olan hatta İslâm dünyasının dışında da adlarından söz edilen ilim ve düşünce adamları ve eserleri hakkında bir fikir edinebilmek için İbnü'n-Nedîm'in (395/995) *el-Fihrist*'ine, İbn'l-Kıftî'nin (646/1248) *İhbâru'l-'ulemâ'sına*, İbn Ebî Usaybi'a'nın (668/1270) *'Uyûnü'l-enbâ'*ına, Kâtip Çelebi'nin (1067/1657) *Keşfu'z-zunûn*'u ve zeyline veya Brockelmann'ın *GAL*'ı ile Fuat Sezgin'in *GAS*'ına bakmak yeterlidir. Burada eser ve düşünceleriyle İslâm medeniyetinin oluşumunda katkıda bulunmuş olan ekollerin ve meşhur şahsiyetlerin isimleri sayılamıyacaktır. Ancak özellikle İslâm felsefesi, tıp, matematik, simya ve astronomi alanlarında meşhur olup Batı bilim ve düşüncesini de etkilemiş olması bakımından bazı isimlerin zikredilmesi faydalı görülmektedir. Seyyid Hüseyin Nasr'ın "İslâm biliminin evrensel şahsiyetleri" olarak takdim ettiği Câbir b. Hayyân (200/815), Yakub b. İshâk el-Kindî (252/866), Huneyn b. İshâk (260/873), Sâbit b. Kurra (288/901), Muhammed b. Musa el-Hârizmî (232/847'den sonra), Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî (ö. 313/925), Ebû Nasr el-Fârâbî (339/950), Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî (345/956?), İbn Sina (428/1037), İbnü'l-Heysen (430/1039), Bîrûnî (453/1061?), Gazzâlî (505/1111), Ömer Hayyâm (526/1132?), İbn Rüşd (595/1198), Nasiruddîn et-Tûsî (672/1274), Kutbuddîn eş-Şîrâzî (710/1311), İbn Haldun (808/1406) ve Bahâeddîn el-Âmilî (1031/1622) bu ünlü isimlerin başında gelmektedir.⁷⁵ Meşhur bilim

74 İbn Haldun, *Mukaddime*, II, 1018.

75 Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet* (Trc. Nabi Avcı ve dğr.), İstanbul 1991, s. 39. Burada zikredilen bazı isimlerin Müslüman olmamakla birlikte İslâm toplumundaki ilmî ortamda yetiştikleri ve eserler verdikleri hatırlanmalıdır.

tarihçisi George Sarton, *Introduction to the History of Science* (Bilim Tarihine Giriş) adlı beş ciltlik eserinde her yarım asırlık dönemi o dönemin en meşhur merkezi şahsiyetine izafetle isimlendirmiş ve Homeros'tan Ömer Hayyam'a kadar geçen dönemi ele alan birinci cildi buna göre düzenlemiştir. Meselâ, M.Ö. IV. yüzyılın ilk yarısı için Platon çağı demek ve müteakip elli yıllık dönemleri sırasıyla Aristo, Öklid ve Arşimed çağı ... şeklinde isimlendirmektedir. Sarton m. VIII. asrın ikinci yarısı ile XI. asrın ikinci yarısı arasındaki dönemi (yaklaşık m. 750-1100 yılları arasındaki 350 yılı kapsamaktadır) ise sırasıyla Câbir b. Hayyân (200/815), Muhammed b. Musa el-Hârizmî (232/847'den sonra), Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî (ö. 313/925), Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî (345/956), Ebu'l-Vefâ el-Büzcânî (388/988), Bîrûnî (453/1061?) ve Ömer Hayyâm (526/1132?) dönemleri olarak yedi bölüm halinde incelemiştir. Bu arada Bizans, Lâtin, Çin ve diğer medeniyetlere mensup bilim adamlarını da bu başlık içerisinde ele almıştır.⁷⁶

Yukarıda kısaca değinilen ilimler cami, mescid, medrese, mektep, kütüphane, dâru'l-kurrâ (dâru'l-huffâz), dâru'l-hadis (dâru's-sünne), dâru't-tıb, tekke, zaviye, rasathane gibi kurumlarda tahsil veya tatbik edilmekteydi. Dolayısıyla ilim anlayışının bu kurumların ortaya çıkışı veya gelişmesinde katkısı olduğu açıktır.

Günlük beş vakit ile Cuma ve Bayram namazlarının cemaatle kılınması camilerin (mescid) inşâ edilmesi ve yayılmasına sebep olmuştur. Kur'ân'da mescidlere, mescidlerin inşâ ve imarına yönelik âyetler ve hiç şüphesiz Hz. Peygamber'in konuyla ilgili hadisleri her şehirde, hatta kasaba ve köylerde çok sayıda cami inşâ edilmesine temel teşkil etmiştir. Bununla bağlantılı olarak cami mimarisi ve çeşitli süsleme sanatları gelişmiştir. Bazı şehir planlarında camilerin merkeze alındığı da görülmektedir. Meselâ Hz. Ömer döneminde Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından kurulan Kûfe'nin şehir planından önce cami yeri tesbit edilmiştir. Camiler sadece bir mabed olarak değil, aynı zamanda yönetim, eğitim ve öğretim merkezi olarak da hizmet vermişlerdir. Hz. Peygamber devleti Mescid-i Nebevî'den yönettiği gibi, mescidde

76 Sarton, George, *Introduction to the History of Science*, New York 1975, I, 520, 543, 583, 619, 646, 693, 738; Ahmet Yüksel Özemre, "İslâmiyet'te İlim", *Bilgi, Bilim ve İslâm-1* (Ed. Sabri Orman-İsmail Kurt), İstanbul 1992, s. 41-42. Sarton, Hârizmî dönemi olarak isimlendirdiği IX. yüzyılın ilk yarısını anlatmaya başlarken, dokuzuncu asrın İslâm asrı olduğunu, diğer ülkelerde de bilimsel çalışmalar yapılmakla birlikte bu dönemde Müslümanlar'ın medeniyetin (civilisation) gerçek temsilcisi olduklarını da kaydeder. Sarton, I, 543.

barınan ashâb-ı suffe de burada öğrenim görmekteydi. Mezhep imamları camide yetişmişler ve buralarda ders okutmuşlardır. Bazı camilerin, etrafında kurulan medrese, aşevi, şifahane ve kütüphaneler ile geniş külliyyeye merkez oluşturduğu da görülmektedir.⁷⁷

Kur'ân'da iyilik yapmak, sadaka vermek, infak ve ihsanda bulunmak gibi başkalarına yardımı teşvik eden âyetler⁷⁸ vakıf müessesesini ortaya çıkarmış, gıda, sağlık, eğitim, ibadet, ulaşım ve ticaret gibi çok yönlü hizmetler vakıflarca yerine getirilmiştir. Bu amaçla imarethaneler, dâruşşifâlar, medreseler, kütüphaneler, camiler, hanlar, hamamlar, kervansaraylar, köprüler, çeşmeler vs. inşa edilmiştir.⁷⁹ Vakıflar için düzenlenen vakfiyelerde ilgili âyetlere de yer verilmesi, insanları emek sarfederek elde ettikleri mallarını hiçbir karşılık beklemeden Allah rızası için harcamaya sevkeden temel sebebi anlamamıza imkân vermektedir. Aynı zamanda bir vakıf medeniyeti kurmuş olan Osmanlılar'la⁸⁰ ilgili olarak yapılan şu tesbit konuyu daha net bir şekilde ortaya koymaktadır: Ömer Lütfi Barkan'ın İstanbul sur içine ait tahrir defterlerinden hareketle verdiği rakamlara göre h. 927/m. 1520 yılında faal durumda 1163 vakıf mevcuttur. 927-953/1520-1546 yılları arasında kurulan vakıf sayısı ise 1268'dir. 953/1546 yılında faal durumda olan vakıfların sayısı da 1594'tür.⁸¹

Hz. Peygamber'in Medine'yi şehir olarak düzenlemesinden sonra İslâm devletlerinin başkentleri Dimâşk, Bağdat, Kurtuba, Konya, İstanbul gibi şehirlerin ve buralarda ortaya çıkan mimari ve diğer sanat eserlerinin gelişimini görmektedir.

77 İslâm Medeniyeti'nde camilerin dinî, sosyo-kültürel ve mimarî bakımdan önemi hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, "Cami, Dinî ve Sosyo-Kültürel Tarihi", *DİA*, VII, 46-56; Semavi Eyice, "Cami, Mimari Tarihi", *DİA*, VII, 56-90.

78 Meselâ, "Sevdiğiniz şeylerden (Allah yolunda) harcamadıkça asla iyiliğe (el-birr) eremezsiniz. Her ne harcarsanız Allah onu bilir" Âl-i İmrân 3/92.

79 Kazıcı, Ziya, *İslâm Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 1996, s. 207-208.

80 Kazıcı, s. , 227.

81: 953-986/1546-1578 arasında kurulan vakıf sayısı 1193 olarak gerçekleşmiş ve 986/1578 yılında faal durumda olan vakıfların sayısı 2773'e ulaşmıştır. 986-1005/1578-1596 yıllarında kurulan vakıf sayısı da 407'dir. Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul 1970, s. VIII, Cedvel No:1. Kanuni Döneminde sadece Üsküdar'da kurulan veya faaliyeti gösteren para vakıflarının sayısı ise 150 olarak tesbit edilmiştir. Tahsin Özcan, *Kanuni Dönemi (M.1520-1566/H. 926-974) Üsküdar Para Vakıfları*, (doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1997), s. 348.

Arap harflerinden doğarak İslâm Medeniyeti'nde müstakil ve olağanüstü bir mevki kazanan, Emevîler'den Osmanlılar'a kadar birçok devlet ve hanedan döneminde daima ilgi çekici bir sanat olarak görülen, hükümdar veya devlet büyüklerinin himaye ve ilgisini gören hat sanatının böylesine itibar bulmasının asıl kaynağı ve sebebi Kur'ân-ı Kerîm'dir. Kur'ân'ın önceleri parşömen, daha sonra kâğıt üstüne muhtelif hat neveleriyle yazılmış sayısız örneği dünyanın çeşitli müze, kütüphane ve koleksiyonlarında bulunmaktadır.⁸²

Hz. Peygamber döneminden itibaren Kur'ân-ı Kerîm okunmuş, ezberlenmiş hatta çocuklara Kur'ân öğretilmesi ve kabiliyetli görülenlere hafızlık yaptırılması gelenek halini almıştır. Çocuklara Kur'ân öğretmenin dinin şîârından olduğunu, bundan dolayı bütün İslâm beldelerinde yaygın bir şekilde uygulandığını belirten İbn Haldun, bunun çocukların kalbinde imanın kökleşmesini sağlayarak daha sonra öğretilecek bilgilere de zemin hazırladığını belirtmektedir.⁸³ İslâm'ın ilk dönemlerine ait şu rivâyet de dikkat çekicidir: Ebû Musa el-Eş'arî Basra valisi iken Halife Hz. Ömer'e yazdığı bir mektupta Basra'da pek çok kimsenin Kur'ân'ı ezberlediğini bildirmiş halife de onlara maaş bağlanmasını istemişti. Ebû Musa ertesini yıl hafız sayısında büyük bir artış olduğunu haber verince Hz. Ömer, "Onları kendi hallerine bırak. İnsanların Kur'ân'ı ezberlemekle meşgul olurken onu anlamayı (*ettefakkuh*) ihmal etmelerinden korkuyorum" diyerek bundan dolayı maaş bağlamanın sakıncalı olacağı kanaatine vardığını belirtmişti.⁸⁴

Kur'ân'ın etkisi sanat eserleri ve edebî mahsullerde de kendisini göstermektedir. Kur'ân'ın kendisi edebî bakımdan da eşsizliğini muhafaza etmektedir. İslâm'daki Tevhid anlayışının İslâm sanatı üzerinde etkili olduğunu belirten İsmail ve Lâmia Râci el-Farukî İslâm sanatında görülen mücerretlik, sonsuzluk, çoklukta birlik, akıcılık ve canlılık gibi temel özelliklerin ilham kaynağının Kur'ân olduğunu ifade ederler.⁸⁵

İslâm tarih yazıcılığında kâinatın ve Hz. Âdem'in yaratılışından başlayarak müellif dönemine kadar olayların kaydedilmesi şeklinde kendisini

82 Serin, Muhittin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, İstanbul 1999, s. 23, 39; M. Uğur Derman, "Hat", *DİA*, XVI, 431,434.

83 İbn Haldun, *Mukaddime*, II, 1295-1296.

84 Ebu'l-Velid İbn Rüşd el-Kurtubî (ö. 520/1126), *el-Beyân ve't-tahsîl* (Nşr. Muhammed Hicci), Beyrut 1406/1986, XVIII, 331-332, Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye*, Beyrut, ts., II, 280.

85 İsmâil Râci el-Farukî-Luis Lâmia el-Farukî, *İslâm Kültür Atlası* (Trc. Mustafa Okan Kibaroğlu-Zerrin Kibaroğlu), İstanbul 1991, s. 185-193.

gösteren umumî tarih yazım geleneği Kur'ân'ın bu husustaki anlatımıyla paralellik arzeder. Taberî'nin *Târîh*'i, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'i ve İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'si burada hatırlanabilir.

Bütün bu vb. hususlar Kur'ân-ı Kerîm'in İslâm Medeniyeti'nin ortaya çıkması ve gelişiminde temel prensipleri belirleme ve ana ruhu verme açısından başlıca rol oynadığını göstermektedir. Bunun neticesi olarak İslâm toplumlarında Kur'ân'a büyük değer verilmiştir. "Gerçekten de hiçbir kitap Kur'ân kadar geniş ve onun kadar derin bir hürmete sahip olmamış, hiçbirini tekrar tekrar çoğaltılıp nesilden nesile aktarılarak sûre sûre veya tümüyle ezberlenip toplu yerlerde, pazarlarda ve dersanelerde olduğu kadar ibadetlerde de onun kadar okunmamıştır. Bunlardan öte hiçbir kitap etnik bakımdan farklı milyonlarca insanın hayatında Kur'ân gibi böylesine derin dinî, entelektüel, kültürel, ahlâkî, sosyal, iktisadî ve siyasî değişikliklere yol açmamıştır."⁸⁶

86 İsmâil Râci el-Farukî-Luis Lâmia el-Farukî, s. 372.